

ПОНЯТТЯ та зміст

зовнішньої безпеки: теоретико-правовий аналіз

О. О. Вовк

аспірант кафедри теорії права та держави
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджено змістовну сутність поняття «зовнішня безпека» як свідомого впливу суб'єктів влади на загрози у зовнішньополітичній і зовнішньоекономічній сферах та є складовою частиною національної безпеки держави.

Ключові слова: безпека, національна, внутрішня та зовнішня безпеки, загрози, суб'єкти і об'єкти безпеки, пріоритети національних інтересів.

В статье исследуется сущность понятия «внешняя безопасность» как сознательного влияния субъектов власти на угрозы во внешнеполитической и внешнеэкономической сферах и есть составной частью национальной безопасности государства.

Ключевые слова: безопасность, национальная, внутренняя и внешняя безопасности, угрозы, субъекты и объекты безопасности, приоритеты национальных интересов.

The article investigates the nature of the concept of «external security» as a conscious influence on the subjects of power threats in foreign policy and economic spheres is an integral part of the national security state.

Keywords: security, national, internal and external security threats, the subjects and objects of security priorities in the national interest.

У сучасних умовах розвитку світового співтовариства повсякденно відбуваються глобальні зміни, що впливають на концептуальні погляди стосовно розуміння завдань забезпечення безпеки (міжнародної, національної) взагалі та її складових зовнішньої і внутрішньої безпеки безпосередньо. Ефективне забезпечення зовнішньої безпеки держави з юридичної точки зору залежить насамперед від чіткого наукового теоретичного визначення зазначеного правового феномену.

Розроблюючи поняття «зовнішня безпека», ставимо за мету визначити співвідношення таких змістовних ознак, як: «зовнішній», «зовнішній світ», «безпека», та охарактеризувати категорії: зовнішні інтереси держави, загрози зовнішній безпеці і напрямки їх подолання. Про зовнішню безпеку держави немає чітких пояснень і визначень ні в більшості навчальних посібників з національної безпеки України, ні в підручниках такої учбової дисципліни, як «Теорія національної безпеки», ні в юридичних словниках й енциклопедіях. За роки самостійної державності вперше термін «зовнішня безпека» застосовується у «Декларації про державний суверенітет України», прийнятої Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., в назві розділу IX «Зовнішня і внутрішня безпека», де йдеться про збройні сили, державну безпеку, нейтральний і позаблоковий статус Української РСР та дотримання неядерних принципів. Однак в наступних надважливих конституційних документах, як Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. та Конституції України від 28 червня 1996 р. та інших, цей термін вже не вживається. Закон України «Про основи національної безпеки України» 2003 року також не дає визначення цьому поняттю. А в новому Законі Російської Федерації «Про державну зраду» від 25 жовтня 2012 р. при уточненні

об'єкта зради зазначено, що «законодавчо не визначене» поняття «зовнішня безпека» змінюється на «безпеку РФ». В той же час термін «зовнішня безпека» зустрічається в політичних документах, промовах державних діячів, наукових монографіях і доповідях, публіцистичній літературі тощо.

Проблеми, що стосуються зовнішньої безпеки держави, частково досліджували у своїх працях такі вітчизняні та закордонні науковці: В. А. Ліпкан, І. В. Діордіца «Національна безпека України: кримінально-правова охорона» (К., 2007); Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Ваврінчук «Національна безпека України» (К., 2007); Г. В. Новицький «Формування загальної теорії безпеки: теоретичні витoki досліджень проблем національної безпеки України» (К., 2006); Л. М. Шипілова «Методика обґрунтування поняттєво-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки» (К., 2005) тощо. Проте питання, пов'язані з зовнішньою безпекою держави, настільки складні, що потребують постійного і глибокого вивчення.

Насамперед «зовнішнє», як філософську категорію, слід визначити у співвідношенні з категорією «внутрішнє». Зовнішній виявляє якості об'єкта як цілого і характер його взаємодій з навколишнім середовищем, внутрішнє – структуру, сутність об'єкта; в пізнанні взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього виступає як рух від зовнішнього до внутрішнього [1, с. 230]. Зовнішній світ, багатокomпонентне в тому числі, міждисциплінарне поняття: 1) (звичайне сприйняття) насамперед всього того, що не відноситься до внутрішнього світу, до психічного життя людини, до наївного сприйняття зовнішнього світу; 2) фізичний зовнішній світ; 3) зовнішній світ споглядання; 4) зовнішній світ, всі природні й цивілізаційні явища і події, що відбуваються за кордонами держави та пов'язані з його політикою [2, с. 2]. В свою чергу зовнішня політика – діяльність держави

на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Таким чином, зовнішня політика – це закордонна діяльність держави [3, с. 1]. Поняття «зовнішні межі» відносно зовнішньої безпеки тотожне визначенню державні кордони. Територія однієї держави відокремлюється від території іншої держави за допомогою державних кордонів. У міжнародній доктрині є різні визначення «державних кордонів». В даному випадку під державним кордоном слід розуміти лінію, яка не тільки встановлює просторові межі державної території, а й межі дії державної влади. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави.

Далі, на нашу думку, потрібно сформулювати таке проблематичне і багатоаспектне поняття, як «безпека», тому що воно є основним, початковим і родовим для поняття «зовнішня безпека» і має декілька напрямків щодо його визначення. Перші спроби розглянути проблему забезпечення безпеки громадян зустрічаються ще у політико-правових вченнях античних філософів (Арістотель) і були продовжені мислителями XVII - XVIII ст. (Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо). Однак першим, хто зазначив, що страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити в суспільстві і шукати в ньому засоби колективного захисту від зазначених загроз, був класичний представник англійської філософії Т. Гоббс. Модерна юридична техніка застосовує декілька визначень терміна «безпека», який може вживатись як у юридичному, так і в загальноживаному розумінні. Безпека, з одного боку, це тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, які визначаються відповідними настановами (політични-

ми, правовими та іншими), за якими забезпечується збереження їх якісної значності та вільне, яке відповідає їх природі, функціонування. З іншого боку – це певна захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних загроз [4, с. 26]. Безпека як правовий феномен – це сукупність формально зумовлених, легітимних суспільних суб'єктів, що встановлюють допустимі межі характеристик зазначених цінностей і оцінюють соціальну поведінку на відповідність зазначеним характеристикам [5, с. 68]. Існують кілька підходів для визначення поняття «безпека» – синергетичний, детерміністський, статичний, апофактичний, пасивний тощо. Згідно з синергетичним підходом безпека – свідомий ціленаправлений вплив на загрози та небезпеки, за якого створюються необхідні й достатні умови для реалізації інтересів об'єкта. За детерміністським підходом безпека – стан захищеності людини, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек і загроз, який базується на діяльності людей суспільства, держави, світового співтовариства щодо вивчення, виявлення ідентифікації та аутентифікації, попередження та усунення небезпек та загроз, мінімізації дії негативних наслідків, здатних поставити у небезпеку фундаментальні цінності антропо-соціокультурного середовища, зашкодити стійкому розвитку системи безпеки [6, с. 227]. Цей підхід в науковій літературі носить ще назву діяльнісного.

Ознайомившись з нормативно-правовими актами України, які стосуються різних аспектів безпеки, проаналізувавши наукові роботи С. Гончарова, І. Діордіца, І. Зозулі, В. Ковальського, Є. Кравця, В. Ліпкана, М. Левицького, С. Лекарева, Ю. Максимейко, О. Маначинського, А. Позднякова, В. Порка, Є. Проніна, В. Сєрбрякова, І. Ситника, М. Цурупи, В. Храмова, Ю. Шемшученка, слід дотримуватись точки зору представників діялісно-

го (поряд з статичним, апофактичним і пасивним) підходу, так як він найбільш повно віддзеркалює правовий зміст безпеки.

Визначивши для себе зміст поняття «безпека», можна охарактеризувати такі категорії, як «соціальна безпека», «національна безпека», «зовнішня безпека», «безпека Європейського Союзу», «міжнародна безпека» тощо.

Суспільну безпеку деякі науковці отожднюють з національною безпекою, вважаючи, що громадське суспільство держави мало чим відрізняється від нації. Вважаємо, що суспільна безпека є складовою частиною національної безпеки, її елементом. Що стосується поняття «національна безпека», то вітчизняні та іноземні дослідники, нормативні документи дають різні тлумачення сутності цього феномену, через його складний, багатокomпонентний та міждисциплінарний характер. У державотворчій теорії і практиці існує вузька і широка оцінка поняття «національна безпека». У вузькому і широкому розумінні національна безпека – це дійовий вплив державних органів влади і управління та недержавних інститутів на весь об'єм загроз, небезпек, викликів та впливів по забезпеченню ефективного функціонування конкретної національної правової системи, що створює сприятливі умови для захисту суспільних і державних інтересів. Національна безпека у вузькому значенні створює сприятливі умови для розвитку джерел добробуту. В широкому судженні під національною безпекою слід розуміти цілий комплекс визначень. Наприклад, у підручнику «Теорія національної безпеки» (К., 2009) вказано, що в широкому розумінні національна безпека – свідомий ціленаправлений вплив суб'єкта управління на загрози і небезпеки, за якого через дію державних і недержавних інститутів, а також окремих громадян створюються сприятливі умови для реалізації таких інтересів: 1) надійне збережен-

ня духовного і матеріального потенціалу...; 2) подолання конфронтації в суспільстві...; розв'язання кризових ситуацій у відповідних сферах життя діяльності; підвищення творчої активності населення; прискорення формування інститутів громадян суспільства...; 3) державний суверенітет, політична незалежність, територіальна цілісність державних кордонів, конституційний лад, прогресуючий розвиток суспільства в конкретних історичних умовах... [7, с. 374]. А в навчальному посібнику «Національна безпека України: кримінально-правова охорона» (К., 2007) поняття «національна безпека» в широкому розумінні характеризується дванадцятьма пунктами [6, с. 261]. Тобто в поняття «національна безпека» включаються вся сутність заходів безпеки з унеможливлення всіляких загроз, небезпек та впливів проти людини, суспільства, держави та світового співтовариства. У «вузькому» та «широкому» твердженні національна безпека, на думку деяких вчених, складається з багатьох елементів, до яких можна віднести: внутрішню безпеку; внутрішньополітичну безпеку; воєнну безпеку; генетичну безпеку; геополітичну безпеку; гуманітарну безпеку; екологічну безпеку; економічну безпеку; епідемічну безпеку; етнічну безпеку; зовнішню безпеку; зовнішньоекономічну безпеку; зовнішньополітичну безпеку; індивідуальну безпеку; інформаційну безпеку; космічну безпеку; науково-технічну безпеку; ноосферну безпеку; продовольчу безпеку; психологічну безпеку; радіаційну безпеку; соціальну безпеку; техногенну безпеку тощо. Але схилиємося до тієї точки зору, що слід розмежовувати вказані частини національної безпеки на два види, а саме її внутрішню й зовнішню складові.

Зовнішня і внутрішня безпеки держави є взаємопов'язані види юридичного поняття «національна безпека», що характеризується сукупністю об'єктивно зумовлених, суспільних відносин, які спрямовані

на захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток народу, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства й держави.

Деякі вчені вважають, що внутрішня безпека – це міра (рівень) захищеності життєво важливих національних цінностей та інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, юридичні та фізичні особи, які знаходяться на території держави. Що ж до зовнішньої безпеки, то це також міра (рівень) захищеності життєво важливих національних інтересів і цінностей від загроз, але джерелами їх є процеси, юридичні та фізичні особи, які перебувають поза межами території держави і не підпадають під юрисдикцію України [4, с. 94]. На зовнішню безпеку держави вагомою мірою впливає міжнародна політика і безпека, її відносини з іншими країнами світу, а конкретно для України насамперед взаємозв'язки з Європейським Союзом і Росією.

Найскладнішою проблемою в теорії національної безпеки взагалі і зовнішньої безпеки безпосередньо є формування сукупності національних інтересів, які походять тих чи інших потреб особи, суспільства, держави в різних сферах життєдіяльності. З філософської точки зору, інтерес – це поняття, яке характеризується як об'єктивно значуще, необхідне для індивіда, нації, держави. Інтерес є породженням об'єктивних соціальних умов, що визначають відповідну спрямованість волі й дій людини. Використовуючи трихотомічний підхід поняття, можливо розглядати особистий (окремого представника української нації), державний інтерес України як самостійної держави [7, с. 331]. Об'єктивна підстава інтересів – економічні (політичні та інші) відносини у суспільстві. Розрізняються інтереси за ступенем спільності, за сферою діяльності, за характером об'єк-

та, за ступенем усвідомленості, за можливістю його здійснення та стосовно об'єктивної тенденції суспільного розвитку [6, с. 253]. Що стосується суто зовнішніх національних інтересів за рівнем виявлення, то за твердженням В. А. Ліпкана, вони базуються на внутрішніх і спрямовані на максимально ефективно забезпечення національних інтересів поза межами України. Національні інтереси України, яка є геополітичним центром Європи, не обмежуються її кордонами. Наявність зовнішніх національних інтересів має корелювати з можливістю їх забезпечення. А ця можливість передусім базується на стані забезпеченості внутрішніх національних інтересів. Можна говорити про дуальність виявлення національних інтересів, тобто про діалектичний зв'язок внутрішніх і зовнішніх, де забезпечення перших є визначальним. Чим надійніше забезпечені перші внутрішні національні інтереси, тим більше можливостей має держава для забезпечення зовнішніх [7, с. 344].

Кожна країна світу має свої національні інтереси, які поділяються на загальні, що характерні для всіх держав, та особливі – притаманні тільки конкретній нації. Так, наприклад, згідно з законом «Про основи національної безпеки України» пріоритетами національних інтересів України є: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві; забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України; створення конку-

рентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення; збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення; інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [8, с. 1]. В той же час національні інтереси Російської Федерації на довгострокову перспективу містяться: у розвитку демократії і громадянського суспільства, підвищенні конкурентоздатності національної економіки; у забезпеченні непохитності конституційного ладу, територіальної цілісності і суверенітету Російської Федерації; у перетворенні Російської Федерації у світову державу, діяльність якої направлена на підтримку стратегічної стабільності та взаємовигідних партнерських відносин в умовах багатопольярного світу [9, с. 2]. Французькі науковці виділяють три категорії національних інтересів: життєво важливі, стратегічні, інтереси, пов'язані зі статусом Франції як світової держави. До життєво важливих інтересів відносяться: територіальна цілісність, суверенітет, захист населення. Стратегічні інтереси містяться у: 1) підтриманні миру на європейському континенті, в зонах, що до нього прилягають зі сходу і півдня, у середземноморському басейні і на Близькому Сході; 2) у збереженні повноцінної економічної активності країни, свободі зовнішньої торгівлі та комуні-

кацій, безпеки морських шляхів. Інтереси, пов'язані зі статусом Франції як світової держави, містяться у: 1) забезпеченні незалежності країни; 2) виконанні міжнародних зобов'язань; 3) укріпленні демократії і правопорядку; 4) у розповсюдженні в світі французького [10, с. 1]. Що стосується зовнішніх інтересів України, то головний із них – це інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України [8, с. 4].

Сфери національної безпеки взагалі і зовнішньої безпеки зокрема формуються виходячи не тільки з потреб сталого розвитку суспільства, а й з протидій всіляким загрозливим факторам. Чинники, які сприяють породженню або збереженню росту як безпеки, так і небезпеки, відносяться до безпечочинних. Існують декілька груп дослідників, які визначають ієрархію небезпечових елементів в системі безпечових чинників: 1) небезпеки – ризики – загрози; 2) ризик – виклик – небезпека – загроза; 3) надзвичайні ситуації – кризові ситуації – кризові стани – дестабілізуючі чинники. Існують ще декілька виокремлених елементів системи небезпеки.

Ознайомившись із вказаними класифікаціями, більше всього схилиємось до такої схеми небезпек: виклик – ризик – небезпека – загроза. В нормативно-правових актах найбільш уживаним є поняття «загроза», яке можна визначати як складовий елемент системи безпечогенних чинників, критична стадія переходу з можливості в дійсність. В той час як небезпеки не тільки можливі, а й реальні явища, здатні нанести часткову або загальну шкоду людині, суспільству, державі, всій цивілізації. Зовнішні небезпеки національній безпеці слід розділяти на два види: зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні загрози. На сучасному етапі основними реальними та потенційними загроза-

ми національній безпеці України, стабільності в суспільстві у зовнішньополітичній сфері є: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України [8, с. 5]. Основними зовнішніми загрозами економічній безпеці вважаються: 1) зацікавленість та прагнення світової спільноти не допустити у нову світову економічну систему такого конкурента, як Україна; 2) ведення проти неї прихованої інформаційної та економічної війни; 3) нав'язування хибних економічних методик та порад, дія яких, зрештою, призведе до утворення підсистеми для обслуговування Україною індустріально розвинених країн світу. Втручання в економіку України міжнародних фінансових організацій, іноземних радників та консультантів, зокрема МВФ та Світового банку. Успішному здійсненню планів Заходу щодо України сприяє відтік ресурсів, інтелекту, ідей та інших потенціалів, які становлять національне багатство країни; 4) відсутність експортно-імпоротної збалансованості, значне від'ємне зовнішньоторговельне сальдо; 5) нераціональна структура експорту, надмірний вивіз сировинних ресурсів; 6) перебування у зародковому стані фінансової, організаційної та інформаційної інфраструктури підтримки конкурентоспроможності українського експорту; 7) втрата традиційних ринків збуту військової та машинобудівної продукції; 8) недостатній державний контроль за здійсненням експорту та імпорту; 9) надмірна відкритість економіки України, невиважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності; 10) залежність процесу реформування економіки України від іноземних кредитів та інших іноземних позик; 11) зростання зовнішньої заборгованості, не-

раціональне використання іноземних кредитів; 12) недосконала система збереження державних таємниць економічного характеру; 13) некерований відтік за кордон інтелектуальних і трудових ресурсів; 14) витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східній Європі; 15) монопольна залежність України від імпорту з країн СНД багатьох видів продукції стратегічного характеру, відсутність географічної збалансованості процесів експорту та імпорту; 16) ввезення в Україну технічно застарілих та екологічно небезпечних виробництв; 17) витіснення іноземними товарами вітчизняної продукції з внутрішнього ринку; 18) розбіжність цілей присутнього в Україні іноземного капіталу та інтересів економічного розвитку України [11, с. 5]. Цей перелік не є вичерпаним і сталим. Одні загрози і небезпеки з часом посилюються, інші послаблюються і взагалі зникають, треті, невідомі для нашого часу, виникають як нові й незрозумілі.

Враховуючи геополітичні обставини, діяльність усіх органів влади та управління має бути зосереджена на передбаченні, розкритті та ліквідації зовнішніх загроз державі, її політиці, економіці, екології та обороноздатності. Так, основними напрямками з питань національної безпеки у зовнішньополітичній сфері – проведення активної міжнародної політики України з метою: створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України; запобігання втручання у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет, територіальну цілісність з боку інших держав; забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Феде-

рацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу; сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною; участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки, а також у рамках міжнародних договорів України; участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом, протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її поставки; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу [8, с. 8]. У зовнішньоекономічній сфері за головний напрям потрібно вважати посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжна-

родних економічних і фінансових організаціях [8, с. 9]. Для боротьби із зовнішніми явними та потенційними загрозами потрібно: підвищення конкурентоспроможності національної економіки; посилення зовнішньої захищеності національної валюти; здійснення виваженої політики зовнішніх запозичень; забезпечення незалежної зовні держави енергетичної та продовольчої безпеки; захист внутрішнього ринку від недоброякісного та конкурентного імпорту тощо.

Здійснивши теоретико-правове дослідження, робимо висновок, що під поняттям «зовнішня безпека», як виду національної безпеки країни, потрібно вважати рівень захищеності держави, який забезпечується активною діяльністю суб'єктів влади, управління та юстиції, спрямованою на боротьбу з явними та потенційними зовнішньополітичними й зовнішньоекономічними загрозами для захисту національних інтересів.

Список використаної літератури

1. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
2. Внешний мир [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru>
3. Зовнішня політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://posibnyky.vntu.edu.ua>
4. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – Хмельницький ; Київ : Видавництво «Конкорд», 2007. – 616 с.
5. Новицький Г. В. Теоретично-правові основи забезпечення національної безпеки України : моногр. / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
6. Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України: кримінально-правова охорона / В. А. Ліпкан, І. В. Діордіца (Серія: Національна і міжнародна безпека). – К. : КНТ, 2007. – 292 с.
7. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки. – К. : КНТ, 2000. – 631с.
8. Закон України про основи національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
9. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.kremlin.ru>
10. Политика национальной безопасности Франции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uchebnikionline.ru>
11. Користін О. Є. Економічна безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pidruchniki.ws>